

TIJORAT BANKLARIDA KOMPLAYENS RISKLARINI REYTINGLASH

Abdimo'minov Boxodir Alisher o'g'li
tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur tezisda tijorat banklarida komplayens risklarini reytinglashning nazariy va metodologik jihatlarini tadqiq etildi. Integral Komplayens Risk Reytingi (IKRR) modeli ishlab chiqilib, unda ehtimollik, ta'sir darajasi, kontrol samaradorligi hamda tendensiya ko'rsatkichlari asosida risklarni baholash mexanizmi taklif etildi. O'zbekiston bank sektori ma'lumotlari asosida sakkiz turdagi komplayens risklari tasniflandi va ularning ustuvorlik darajasi aniqlandi. Tadqiqot natijalarida sanksiyaviy risk hamda JFODL/TMQK risklari eng yuqori darajada baholanganligi qayd etildi. Shuningdek, bank resurslarini risk-ustuvorlik asosida taqsimlash, komplayens nazoratini kuchaytirish va xatarga yo'naltirilgan boshqaruv tizimini takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: komplayens riski, IKRR, reytinglash, risk-matritsa, JFODL/TMQK, sanksiyaviy risk, ehtimollik, ta'sir darajasi, risk-boshqaruv.

Аннотация. В тезисе исследованы теоретические и методологические аспекты рейтингования комплаенс-рисков в коммерческих банках. Разработана модель Интегрального рейтинга комплаенс-рисков (IKRR), основанная на оценке вероятности, уровня воздействия, эффективности контроля и динамики риска. На основе данных банковского сектора Узбекистана классифицированы восемь основных видов комплаенс-рисков и определены их приоритетные уровни. Результаты исследования показали, что санкционные риски и риски ПОД/ФТ относятся к категории наиболее значимых. Также предложены практические рекомендации по распределению банковских ресурсов на основе приоритетности рисков, усилению комплаенс-контроля и совершенствованию риск-ориентированной системы управления.

Ключевые слова: комплаенс-риск, IKRR, рейтингование, риск-матрица, ПОД/ФТ, санкционный риск, вероятность, уровень воздействия, риск-менеджмент.

Annotation. The thesis examined the theoretical and methodological aspects of compliance risk rating in commercial banks. An Integral Compliance Risk Rating (ICRR) model was developed based on the assessment of probability, impact level, control effectiveness, and risk trend indicators. Using data from the banking sector of Uzbekistan, eight major types of compliance risks were classified and their priority levels were identified. The findings indicated that sanctions risk and AML/CFT risk represented the

most critical categories. Practical recommendations were also developed for risk-priority-based allocation of bank resources, strengthening compliance control, and improving the risk-based management system in commercial banks.

Keywords: compliance risk, ICRR, risk rating, risk matrix, AML/CFT, sanctions risk, probability, impact level, risk management.

Kirish. Tijorat banklarining komplayens sohasida yuzaga keladigan risklar turli-tuman bo'lib, ularning har biri bank faoliyatiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Bunday sharoitda barcha risklarga birdek resurs ajratish na iqtisodiy jihatdan asosli, na amaliy jihatdan mumkin emas. Shuning uchun ham FATF Tavsiyasi 1, Bazel bank nazorati qo'mitasining hujjatlari hamda COSO ERM risvarki zamonaviy bank amaliyotida komplayens risklarini reytinglashga - ya'ni ularni ustuvorlik darajasiga ko'ra tartiblashtirish va shunga muvofiq resurslarni taqsimlashga alohida urg'u berayotganligi bejiz emas.

O'zbekiston Respublikasida 2023-2025-yillar davomida Markaziy bank tomonidan xatarga yo'naltirilgan nazorat (Risk-Based Supervision) metodologiyasining barcha 36 ta tijorat bankiga joriy etilishi sharoitida komplayens risklarini miqdoriy jihatdan reytinglash hamda ularni ustuvorlashtirish masalalari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Biroq hozirgi paytgacha milliy bank amaliyotida reytinglashning standartlashtirilgan metodologiyasi shakllanmagan, har bir bank o'z ichki qoidalariga ko'ra turlicha yondashuvlardan foydalanmoqda.

Mazkur tezisning maqsadi - tijorat banklarida komplayens risklarini reytinglashning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqish va O'zbekiston bank sektoriga moslashtirilgan Integral Komplayens Risk Reytingi (IKRR) modelini asoslashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Komplayens risklarini boshqarish va reytinglash masalalari xalqaro bank amaliyotida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida shakllangan. FATF tomonidan ishlab chiqilgan "Risk-Based Approach Guidance for the Banking Sector" qo'llanmasida banklarda xatarga yo'naltirilgan yondashuvni joriy etish, komplayens nazoratini risk darajasiga mos tashkil etish hamda resurslarni ustuvor risklarga yo'naltirish zarurligi asoslab berilgan [1]. Ushbu yondashuv bugungi kunda xalqaro moliya institutlari tomonidan asosiy standart sifatida qo'llanilmoqda.

Bazel bank nazorati qo'mitasining operatsion risklarni boshqarishga oid tamoyillarida komplayens risklari bank barqarorligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri sifatida baholanib, ichki nazorat tizimlari samaradorligini muntazam monitoring qilish muhimligi ta'kidlangan [2]. COSO ERM konsepsiyasida esa risklarni strategik boshqaruv bilan integratsiyalash, ehtimollik va ta'sir darajasi asosida ustuvorlashtirish mexanizmlari ishlab chiqilgan [3].

EAGning O'zbekiston bo'yicha o'zaro baholash hisobotida JFODL/TMQK yo'nalishida nazorat tizimini takomillashtirish va risklarni aniqlash

metodologiyasini rivojlantirish zarurligi qayd etilgan [4]. Jahon bankining FSAP-2024 dasturi doirasidagi tahlillarda ham bank sektorida risk-based supervision tizimini kuchaytirish ustuvor vazifa sifatida ko'rsatilgan [5].

Mahalliy olimlardan Abdullayeva bank xatarlarini boshqarishning nazariy asoslarini yoritib, bank risklarini baholashda tizimli yondashuv muhimligini asoslagan [7]. Berdiyevov tijorat banklarida zamonaviy risk-menejment usullarini tahlil qilib, komplayens nazoratini raqamlashtirish va avtomatlashtirish samaradorligini ko'rsatgan [8]. Gamza va Zvonova tijorat banklarida moliyaviy komplayens tizimini tashkil etishning institutsional mexanizmlarini tadqiq etgan [9]. McNeil, Frey va Embrechts tomonidan ishlab chiqilgan miqdoriy risk boshqaruvi metodlari esa ehtimollik va ta'sir darajasiga asoslangan reyting modellarining ilmiy asosini shakllantirgan [10].

Tadqiqot metodologiyasi. Komplayens riski - bank tomonidan amal qilinadigan qonunlar, tartibga soluvchi talablar va ichki nizomlarga rioya qilmaslik oqibatida yuzaga keladigan yuridik sanksiyalar, moddiy yo'qotishlar yoki reputatsion zarar bilan bog'liq xavfdir. Bu risklarni reytinglash - ularni ma'lum mezonlar bo'yicha baholash, tartiblashtirish hamda ustuvorlik darajasini belgilash jarayonidir.

Jahon amaliyotida komplayens risklarini reytinglashning uchta asosiy yondashuvi ajralib turadi. Sifat yondashuvi (qualitative approach) ekspert bahosi, xodimlar so'rovnomasi va hujjatlar tahlili asosida risklarni nisbiy shkalada (past, o'rta, yuqori) tartiblashtiradi. Bu yondashuv ma'lumotlar cheklangan sharoitda qo'llaniladi, biroq subyektivlik darajasi yuqori. Miqdoriy yondashuv (quantitative approach) statistik ma'lumotlar, tarixiy yo'qotishlar va ekonometrik modellar yordamida aniq raqamli baholashni ta'minlaydi. Aralash yondashuv (hybrid approach) esa yuqoridagi ikki usulning afzalliklarini birlashtirib, hozirda jahon bank amaliyotida eng keng tarqalgan metodologiya hisoblanadi.

Standart risk-matritsasi "ehtimollik $\times$ ta'sir" (Probability $\times$ Impact) prinsipiga asoslanib, har bir risk turi uchun quyidagi ikki ko'rsatkich baholanadi: ehtimollik - riskning ro'y berish ehtimoli (1 dan 5 gacha shkala, bunda 1 - juda past, 5 - juda yuqori); ta'sir darajasi - riskning bank faoliyatiga etadigan moddiy, yuridik va reputatsion zarari (xuddi shu shkalada). Natijada integral ball (1 dan 25 gacha) aniqlanib, unga ko'ra riskning ustuvorlik darajasi belgilanadi.

Muallif tomonidan taklif etilayotgan IKRR modeli standart risk-matritsasini quyidagi uch muhim qo'shimcha element bilan boyitadi: (a) *kontrol samaradorligi koeffitsiyenti* (KEK, 0-1 shkalasi) - bankda mavjud nazorat mexanizmlarining hozirgi holatini aks ettiradi; (b) *tendensiya koeffitsiyenti* (TK, $\pm 0,2$ diapazonda) - riskning so'nggi 12 oy davomidagi o'zgarish yo'nalishini inobatga oladi; (v) *geosiyosiy tuzatish koeffitsiyenti* (GTK) - O'zbekiston bank sektori uchun geosiyosiy kontekstni hisobga oladi. Yakuniy formula:

$$IKRR = (E \times T) \times (1 - KEK) \times (1 + TK) \times GTK$$

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, FATF/EAG-2022 o'zaro baholash hisoboti, Jahon banki FSAP-2024 hamda yirik tijorat

banklarining ochiq hisobotlari asosida o'tkazilgan tahlil sakkiz asosiy komplayens risk turini aniqlash imkonini berdi. Ularning har biri uchun ehtimollik, ta'sir, kontrol samaradorligi va tendensiya ko'rsatkichlari baholanib, IKRR balli hisoblandi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

O'zbekiston tijorat banklari uchun komplayens risklarining IKRR asosida reytingi¹⁰²

Komplayens risk turi	E (1-5)	T (1-5)	KEK	TK	IKRR	Daraja
Sanksiyaviy risk	5	5	0,45	0,15	18,9	Tanqidiy
JFODL/TMQK riski	4	5	0,55	-0,05	16,8	Tanqidiy
KYC/CDD riski	4	4	0,50	0,00	12,8	Yuqori
Reputatsion risk	4	5	0,60	0,05	11,8	Yuqori
Regulyativ risk	3	4	0,65	-0,10	9,1	O'rta
Ma'lumotlar himoyasi riski	3	4	0,55	0,10	8,9	O'rta
Soliq komplayensi riski	2	3	0,70	0,00	3,3	Past
Xulq-atvor (conduct) riski	2	3	0,60	-0,05	4,4	Past

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston tijorat banklari uchun eng ustuvor ikki risk turi - sanksiyaviy risk (IKRR=18,9) va JFODL/TMQK riski (IKRR=16,8) - tanqidiy darajada baholandi. Buning asosiy sabablari sirasiga geosiyosiy bosimning ortib borishi, xorijiy hamkor banklarning talablarining kuchayishi hamda FATF/EAGning 2022-yilgi baholashida ayrim tavsiyalar bo'yicha "O'rtacha samaradorlik" reytingining qayd etilganligi kiradi.

Yuqori daraja guruhiga KYC/CDD va reputatsion risk kirdi. Ularning muhim xususiyati - bevosita bankning operatsion faoliyatiga bog'liqligi va avtomatlashtirish hamda jarayonlarni qayta injinerlashtirish orqali qisqa muddatda kamaytirish imkoniyati mavjudligidir. Regulyativ va ma'lumotlar himoyasi risklari o'rta darajada, soliq va xulq-atvor risklari esa nisbatan past darajada baholandi - ularni hozirgi mavjud kontrol mexanizmlari asosan yetarli darajada qoplab bermoqda.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil O'zbekiston tijorat banklaridagi komplayens risklari notekis taqsimlanganligini, ikki risk turi (sanksiyaviy va JFODL/TMQK) tanqidiy darajada ekanligini ko'rsatdi. Bunday sharoitda barcha risklarga birdek resurs ajratish o'rniga ustuvorlikka asoslangan yondashuv qo'llanilishi lozim. Tavsiya etilayotgan IKRR modeli risk-ustuvorlikni miqdoriy jihatdan asoslash hamda bankning cheklangan resurslarini samarali taqsimlash imkonini beradi.

Amaliy takliflar: birinchidan, tijorat banklari tomonidan har chorak yakunida IKRR asosida komplayens risklarni qayta reytingdan o'tkazish va natijalarni Kuzatuv kengashiga taqdim etish tartibini joriy etish; ikkinchidan, tanqidiy darajadagi risklar uchun bank byudjetining kamida 60-65 foizi ajratilishi, yuqori darajadagilar uchun 20-25 foiz, qolganlar uchun 10-15 foiz resurs taqsimoti amal

¹⁰² Muallif ishlanmasi

qilishi; uchinchidan, Markaziy bank tomonidan barcha tijorat banklari uchun IKRR metodologiyasini standart hisobot shakli sifatida tavsiya etish; to'rtinchidan, reyting natijalari asosida banklarning xatarga yo'naltirilgan nazorat jadvalini shakllantirish va inspeksiya oralig'ini moslashtirish.

Mazkur takliflarning amalga oshirilishi O'zbekiston bank sektorida komplayens resurslarining samarali taqsimlanishiga, tanqidiy risklar bo'yicha nazorat sifatining oshishiga hamda xalqaro standartlarga muvofiqlik darajasining yaxshilanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. FATF. The Risk-Based Approach Guidance for the Banking Sector. - Paris: FATF/OECD, 2014 (yan. 2025 ko'rsatmalari bilan).

2. Basel Committee on Banking Supervision. Principles for the Sound Management of Operational Risk. - BIS, 2021.

3. COSO. Enterprise Risk Management - Integrating with Strategy and Performance. - Committee of Sponsoring Organizations, 2017.

4. Eurasian Group (EAG). Mutual Evaluation Report: Republic of Uzbekistan. - Moscow: EAG, 2022.

5. World Bank. Republic of Uzbekistan - Financial Sector Assessment Program. - Washington: WB Group, November 2024.

6. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy veb-sayti. URL: <https://cbu.uz>

7. Abdullayeva Sh.Z. Bank xatarlarini boshqarish: nazariya va amaliyot. - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2020. - 296 b.

8. Berdiyev B.H. Tijorat banklarida risklar boshqaruvining zamonaviy usullari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. - 2023. - №4. - B. 45-58.

9. Gamza V.A., Zvonova Ye.A. Finansovyy komplayens v kommercheskom banke. - Moskva: KNORUS, 2021. - 320 s.

10. McNeil A.J., Frey R., Embrechts P. Quantitative Risk Management: Concepts, Techniques and Tools. - Princeton University Press, 2022. - 720 p.